

Çanakkale Muharebeleri Sırasında Basına Yönelik Sansür Uygulamalarına Dair Bir Değerlendirme

An Example of Against Censorship of The Media During The Battle of Çanakkale

Doç. Dr. İsmet TÜRKMEN *

Özet

Türk ve dünya tarihinin önemli dönüm noktalarından birisi olarak kabul edilen Çanakkale Muharebeleri sırasında Türk askerî, destansı bir kahramanlık örneği vererek müttefik donanmasını büyük bir mağlubiyete uğratmıştır. Bu sonuç, başta İngiltere olmak üzere, müttefik devletlerin kamuoyunda harekâtla ilgili birçok tartışmaya sebep olmuştur. Müttefik ordularının Çanakkale'deki başarısızlığı, İngiliz siyasetçileri tarafından örtbas edilmek istenmesine rağmen, harekâtın sevk ve idaresi ciddi eleştirilere muhatap olmuştur. Bu bağlamda Çanakkale harekâtını savaş muhabiri olarak izleyen Ellis Ashmead Bartlett'in muharebeler hakkında yazdıkları, cephedeki İngiliz yetkilileri tarafından engellenmeye çalışılmış, sansüre tabi tutulmuştur. Ancak bu engellemeler, Bartlett'in Çanakkale Savaşları hakkında verdiği bilgilerin başta İngiltere olmak üzere bir çok ülkede büyük yankı bulmasını ve Bartlett'in eserlerinin, Çanakkale Savaşı hakkında yapılan araştırmalarda temel literatür kitapları arasına girmesini engelleyememiştir. Savaşı bizzat gözlemleyen Bartlett'in Gelibolu'dan gönderdiği haberlere resmî kısıtlamaların getirilmesi, kendisinin sansürle mücadelesine sebep olmuştur. Bu açıdan çalışma, Gelibolu Harekâtı hakkında, gerçeklerin ortaya konmasını güçleştiren faktörlerin algılanmasına ve bilimsel açıdan gözler önüne serilmesine katkı sağlayacaktır.

Anahtar Sözcükler: Ellis Ashmead Bartlett, Çanakkale Muharebeleri, Gelibolu Çıkartması, İngiltere Başbakanı Herbert Asquith, Gelibolu ve Basın

* Doç. Dr., Gaziosmanpaşa Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, (iturkmentug@gmail.com)

Abstract

During The Canakkale Battles, the Turkish military, giving an example of an epic hero was defeated the Allied navy, which is considered one of the important turning points of Turk and world history. These results, particularly in Britain has caused some controversy about an ally of public action in the states. Despite, the failure of the Allied armies in Canakkale covered up by British politicians, the operation of management and administration have been addressed severe criticism. This criticism and reactions in the formation, following the Dardanelles invasion as a war correspondent Ellis Ashmead Bartlett and his writings about the Gallipoli Campaign was also effective. This situation caused censorship struggle and restrictions for formal news he sent from Gallipoli as well as the disturbance experienced with General Ian Hamilton, the Commander of Mediterranean Forces and his equip. Bartlett said that in this letter, from London to the Australian war correspondent Keith Murdock'a deliver the letter by hand delivery of the prime minister. The letter and other reports which mentioned the war that he personally observes the restrictions on official reports sent to Gallipoli, Bartlett led the struggle for censorship. In this respect, work, Gallipoli Operations, about the perception of the factors that complicate the identification of the facts and will contribute to illustrate scientifically demonstrated.

Key words: Ellis Ashmead Bartlett, Canakkale Battles, British Gallipoli Landing, Prime Minister Herbert Asquith, Gallipoli and Press.

Giriş

Kamuoyunun fikir edinmesinde basın organları, yönetilenler ile yönetenler arasında daima bir iletişim ve denetleme organı olarak değerlendirilmiştir. Kitle iletişim araçları içerisinde yer alan gazeteler ve bu bağlamda savaş muhabirleri halkı, kendi görüşleri doğrultusunda fikir üretmeye yönlendirmektedir¹. Basın, kitle iletişim araçlarının en eskisi olmasına karşın en geçerli ve en etkili olanıdır. Olayları ve haberleri kısa sürede geniş kitlelere ulaştırması sebebiyle önemlidir. Kişilerin, kurumların ve partilerin iyi veya kötü eylemleri basın aracılığı ile kısa sürede geniş kitlelere ulaşabilir. Özellikle devletlerin savaş yaptıkları dönemlerde, basının hükümeti ve komuta heyetlerini eleştirisi yasaklanmış, yasağı çiğneyen yazılı unsurlar da kapatmaya varan cezalara çarptırılmışlardır². Ayrıca dönemin koşulları gereği basın organları iktidarın hizmetinde bir araç olarak kabul edilmiş, kamuoyunu iktidarın siyaset çizgisi çerçevesinde yönlendirmiştir³. Tarihi süreçte, kitle iletişim araçlarını kendi kontrolleri altına alan iktidar ve güç sahibi unsurlar, kendi düşünce ve uygulamalarına karşı gelen yazılı ve görsel basına karşı da etkili

¹ Duygu Sezer, *Kamuoyu ve Dış Politika*, Ankara, 1972, s. 31.

² Carl F. Brand, *British Labor and the War-Time Coalitions*, *The American Historical Review*, Vol. 35, No. 3 (Apr., 1930), p. 522.

³ Kayıhan İçel, *Kitle Haberleşme Hukuku*, İstanbul, 1998, s. 23.

bir silah olarak sansürü geliştirmişlerdir⁴. İngiliz basını da dönem dönem sansürün baskısını yoğun bir şekilde üzerinde hissetmiştir⁵.

Bu sansür teşebbüslerinin doğmasında muharebeler neticesinde alınan mağlubiyetler temel sebebi teşkil etmekteydi. Muharebeler neticesinde müttefik donanması büyük bir mağlubiyete uğramış ve bu sonuç, başta İngiltere olmak üzere, müttefik devletlerin kamuoylarında harekâtla ilgili birçok tartışmaya sebep olmuştur. Müttefik ordularının Çanakkale'deki başarısızlığı⁶, İngiliz siyasetçilerin konuyu örtbas etme yolunda gösterdikleri gayrete rağmen, harekâtın sevk ve idaresi konusunda ciddi eleştirilere ve kamuoyu tepkisine sebep olmuştur⁷. Ellis Ashmead Bartlett'in "18 Mart'ta mağlup olduk. Bu konuda tevile hacet yoktur." ifadeleri tüm açıklığı ile ortaya koymuştur⁸.

Başarısızlığın bu şekilde ortaya konulması neticesinde kamuoyunda eleştiri ve tepkilerin ortaya çıkması gecikmemiştir. Bu eleştiri ve tepkilerin oluşmasında, 1915 Nisan'ın da savaş muhabiri olarak Gelibolu'ya gelerek Çanakkale harekâtını savaş muhabiri olarak izleyen Bartlett ve onun Çanakkale Savaşları hakkında yazdıkları oldukça etkili olmuştur. Bartlett, Çanakkale seferindeki başarısızlığın nedenlerini kendi görüş ve yorumlarıyla ele almasının yanı sıra, Gelibolu'da şahsi çıkışları ile dikkati çekmiş ve burada verdiği sıra dışı mücadeleyle Çanakkale olayına fikri ve fiili yeni bir boyut kazandırmıştır. Savaşı bizzat takip eden, hatta batan Majestic gemisinde ölüm tehlikesi atlatan Bartlett, cepheden gönderdiği raporlarda İngiliz politikasını, savaşın sevk ve idaresini pervasızca ve büyük bir cesaretle eleştirmiştir. Bartlett'in Çanakkale harekâtı hakkında yazdıkları, cephedeki İngiliz yetkilileri tarafından engellenmeye çalışılmış, sansüre tabi tutulmuştur. Ancak bu engellemeler, Bartlett'in Çanakkale Savaşları hakkında verdiği bilgilerin başta İngiltere olmak üzere bir çok ülkede büyük yankı bulmasını ve Bartlett'in eserle-

⁴ Farrar Marjorie M., Politics versus Patriotism: Alexandre Millerand as French Minister of War, *French Historical Studies*, Vol. 11, No. 4 (Autumn, 1980), p. 591.

⁵ Bernadotte E. Schmitt, The First World War, 1914-1918, *Proceedings of the American Philosophical Society*, Vol. 103, No. 3 (Jun. 15, 1959), p.321.; Margaret Levi, The Institution of Conscription, *Social Science History*, Vol. 20, No. 1 (Spring, 1996), p. 142.

⁶ Bu hüsranın sebepleri arasında harekâtın iyi hesaplanarak hazırlanmamış olması, Türk arazisinin yeteri kadar tanınmaması, bölge hakkında bilgi verecek haritaların eskiliği, kara ve deniz kuvvetlerinin talep ettiği kadar cephane bulamaması, kumanda heyetinin çoğunun tecrübesizliği, taarruzların baskın mahiyetini kaybetmiş olması vb. nedenler yer alırken, kendileri adına Türkler hakkında ön yargılı olarak yaptıkları yanlış ve tehlikeli hesaplarla, başlangıçta küçümsedikleri Türk askeri gücünün kuşkusuz müdafaadaki emsalsiz kabiliyeti, Çanakkale başarısızlığının temelini oluşturacaktır. Bkz. Sürmeli, Serpil, İngiliz Savaş Muhabiri Ellis Ashmead Bartlett'in Gözüyle Çanakkale Seferi Başarısızlığı ve Gelibolu'da Sıra dışı Mücadelesi, *Atatürk Dergisi*, V. Cilt, 1. Sayı, Ocak 2006, s. 82-83.

⁷ Çanakkale zaferi üzerine Rusya'ya giden yolu açamadıkları gibi, Balkan devletlerini de yanlarına çekememişlerdir. Henüz tarafsız durumda bulunan Bulgaristan, Osmanlı Devleti'nin yanında savaşa katılmıştır. Gelibolu muharebeleri başladığında, Yunanistan ve Romanya, müttefikler tarafına meylenmişlerse de, muharebelerin müttefikler lehine gelişmediğini görünce tarafsız kalmışlardır. Bkz. Armaoğlu, Fahir, 20. *Yüzyıl Siyasi Tarihi 1914-1995*, 17. Baskı, İstanbul 2010, s. 19.

⁸ Turan, Mustafa, *18 Mart Çanakkale Zaferi ve Türk İstiklâl Harbi*, Türk Tarihçiliği ve Prof. Dr. Aydın Taneri Armağanı, Ankara 1998, s. 78.; Bu hususta Churchill, "Türkler öyle bir savunmaya girişmişlerdi ki, canlarını veriyorlar, ama vatan topraklarından bir karış yer bile vermiyorlardı." demiştir Aydemir, Şevket Süreyya: *Tek Adam, Mustafa Kemal*, I. Cilt, 1881-1919, İstanbul 1976, s. 271.

rinin, Çanakkale Savaşı hakkında yapılan araştırmalarda temel literatür kitapları arasına girmesini engelleyememiştir.

1- Ellis Ashmead Bartlett'in Özgeçmişi ve Eserleri

1881 yılında İngiltere'de doğan gazeteci ve savaş muhabiri Ellis Ashmead Bartlett, 1885-1892 yılları arasında Deniz Kuvvetleri Komutanlığı'nda sivil hâkimlik yapan ve kendisiyle aynı adı paylaşan Sir Ellis Ashmead Bartlett'in en büyük öğrenciydi. Öğrenimini *Marlborough Collège*'de gören ve henüz 17 yaşında iken babasıyla beraber II. Abdülhamit'in misafiri olarak Türkiye'ye gelen Bartlett 1897 yılında Yunanlılara karşı yapılan savaşta Türk ordusunu takip etmiştir. Bu sırada Yunanlar tarafından casusluk ithamıyla tutuklanmıştır. Bartlett, Güney Afrika'da yapılan *Boer Savaşı* sırasında *Bedfordhire Alayında* yüzbaşı olarak yer almıştır. Ancak Şubat 1900'de birliğinden ayrılarak avukat olmak için öğrenimine devam etmiştir. Mayıs ayı sonunda hastalığı nedeniyle evine dönmüş ve yedi ay hastanede yatmak zorunda kalmıştır. 1901 yılının başlarında da *Marsilya ve Monte Carlo'da* tedavi gören Bartlett, Mayıs 1901'de *Londra*'ya dönmüş ve çalışmalarına devam etmiştir. 1904'te Japonların, Rus Limanı *Port Arthur*'u kuşattıklarını haber yaparak, savaş muhabirliğine başlamıştır⁹. Onun hikâyesi olan *Port Arthur: the siege and capitulation* (Port Arthur: kuşatma ve ele geçirme) adlı kitap, 1906'da Londra'da yayınlanmış ve büyük ilgi görmüştür. Birkaç yıl içinde Londra, Paris gibi şehirlerde savaş muhabiri ve yazar olarak ün yapmıştır. *Reuters*'in savaş muhabiri olarak Fas'ta Fransız (1907-08) ve İspanyol (1909) ordusuna, *Tripoli*'de İtalyanlara (1911) eşlik etmiştir. 1912'deki Balkan Savaşı boyunca *Daily Telegraph*'ın Balkanlardaki muhabiri olarak Türk karargâhında bulunmuştur¹⁰ Bu deneyimlerinin yanı sıra ülkesinde ise politika ile ilgilenmeye başlayan Bartlett, Ocak 1910'da *Yorkshire Normantorfda* İşçi Partisi, Aralık 1910'da da Poplar'da Muhafazakârlar için siyasî mücadele vermiştir.

1914 yılı ortalarında Birinci Dünya Savaşı'nın başlaması üzerine Bartlett, eski alayına gönüllü olarak yazılmak için Bükreş'ten dönmüş, fakat sağlık problemleri nedeniyle orduya alınmamıştır. Çanakkale harekâtı gündeme geldiğinde Bartlett, savaş muhabiri olarak Çanakkale'ye gitmeye karar vermiş ve bu amaçla İngiliz Deniz Kuvvetleri Komutanlığına bir mektup yazarak izin talep etmiştir. Bir süre sonra talebinin kabul edildiğine dair bir mektup almıştır. Bu mektupta İngiltere savaş ofisinin bölgedeki basın mensuplarına kılavuz olarak hazırladığı bir yazı da gönderilmişti. Bu yazıda yapacağı seyahatin şartları belirtilmiş ve konulara uymasının ümit edildiği bildirilmiştir. Aynı zamanda sansür uygulamasına dair talimatlar da bulunuyordu ve bunun için Kraliyet Deniz Bölüğü'ndeki bir binbaşya bilgi vermesi isteniyordu¹¹. Dünya Savaşı'nda Sırplılarla savaşan Avusturya

⁹ Christian, David: *The Old World an the New in Nineteenth-Century Russia*, (=The Historical Journal, Vol. 37, No.4), December, 1994, pp. 953.

¹⁰ Bartlett, Ellis Ashmead: *Bir İngiliz Savaş Muhabirinin Kaleminden Çanakkale Gerçeği*, 6. Baskı, Çeviren: Yüzbaşı Rahmi, Yayına Hazırlayan: Muzaffer Albayrak, İstanbul 2007, s. 11.

¹¹ Aydın, Faruk-Göksu, Erkan, İngiliz Savaş Muhabiri Bartlett'in Gözüyle Çanakkale Savaşı'nın İçyüzü,

ordusunda ve Batı Cephesi'nde, İngiltere, Fransa ve Belçika ordularında gazetesi *Daily Telegraph*'ı temsilen bulunan¹² Bartlett, Mart 1915'te başlayan Çanakkale Savaşı sırasında, 1915'de Amirallik Birinci Lordu Winston Churchill'e bir mektup yazarak, Çanakkale Seferi'ne katılmak için izin istemiştir. *Daily Telegraph*'ın muhabiri olmasına rağmen, National Press Association (*Daily Telegraph*'ın sahibi Lord Burnham başkanı idi) tarafından Londra basını temsilcisi olarak seçilmiştir¹³. Bir başka ifade ile Bartlett'in Gelibolu'dan vereceği haberlerden sadece Londra basını değil, aynı zamanda birçok İngiliz, Avrupa ve Amerikan gazeteleri de yararlanacaktır. Bu sayede İngiliz, Avrupa ve Amerikan basını için hazırlanmış raporlara da ulaşabildi. 24 Mart 1915'de Çanakkale seferine katılmasının kabul edildiğine dair Churchill'e gönderdiği mektubun cevabı¹⁴ üzerine Avustralya imparatorluk kuvvetlerine eşlik edecek olan Bartlett, 1915 Nisanında bu kuvvetler içinde yer alacak üç muhabirden birisidir. 25 Nisan'da Gelibolu'ya çıkartına yapan Avustralya ve Yeni Zelanda (ANZAK) kuvvetlerindeki askerlerini ilk tasvir eden gazeteci olarak tarihe geçecek, bundan dolayı kendisine ANZAK efsanesinin kurucusu olma şerefi bahşedilmiştir¹⁵.

Bartlett öncelikle Queen Elizabeth gemisinde yürütmüş olduğu görevine Avustralya imparatorluk kuvvetleriyle çıktığı Gelibolu'da sürdürmek üzere İmroz'a gelmiş ve bu basın kampına yerleştirilmiştir. Bartlett, Gelibolu'ya geldiği günden itibaren harekâtın planından işleyişine, kumanda heyetinden askerî durumuna kadar kadar gördüğü hata ve rahatsızlıkları söz ve yazılarıyla *Müttefik Kuvvetleri Komutanı Sir Ian Hamilton* kumandasında yürütülen savaşın tarzını eleştirmeye başlamıştır¹⁶. Ancak bu durum onu Akdeniz Orduları Başkumandanı General Ian Hamilton ve ekibiyle anlaşmazlığa düşürürken, Gelibolu'dan gönderdiği haberlere resmî kısıtlamalar getirilmesi sansürle mücadelesine sebep olmuştur¹⁷. Gelibolu'da karşılaştığı zorluklar ve anlaşmazlıklar ruh haline ve davranışlarına menfi yönde yansırken, hiçbir değişiklik göstermeyen görüş ve kararlarında yılmaz ve inatçı bir direniş örneği sergilemiştir.

Bartlett, 25 Nisan'da ANZAK koyunda karaya adımını atar atmaz tutuklanmıştır. Bunun sebebi Avustralya ve Yeni Zelanda kolordusunun İngiliz Komutanı Korgeneral William Birdwood'un Gelibolu çıkartmasından önce yayımlamış ol-

Bilge Yay., Ankara 2003, s. 59-60.

¹² Sürmeli: "İngiliz Savaş Muhabiri Ellis Ashmead Bartlett'in Gözüyle ...", s. 84.

¹³ Bartlett: *Bir İngiliz Savaş Muhabirinin Kaleminden Çanakkale Gerçeği*, s. 11-12.

¹⁴ Macleod, Jenny: *Gelibolu'nun Öteki Yüzü*, Çeviren: Sinem Hocaoğlu, Güncel Yayıncılık, İstanbul 2005, s.137.

¹⁵ Macleod: *Gelibolu'nun Öteki Yüzü*, s. 136.

¹⁶ Gelibolu'da görev yapan ve buradan gazetelere haber gönderen tüm gazetecilerin yazıları askerî denetlemeye tabii tutulmuştur. Silahlı kuvvetlerin o anki savaş durumuyla ilgili haberlerin ancak halkın bilmesini istediği kadarına izin verilmekteydi. Başlangıçta hem donanmanın hem ordunun katıldığı hareketler olduğu için, yapılan haberler iki kurumun da sansür kurullarında incelenirken, Gelibolu çıkartmasını müteakip sansür kontrolü, Genel komuta merkezine devredilmiş ve yine çıkartmayı takiben genel karargâhın bulunduğu İmroz Adası'nda bir basın kampı oluşturuldu. Bkz. Sürmeli: "İngiliz Savaş Muhabiri Ellis Ashmead Bartlett'in Gözüyle ...", s. 85.

¹⁷ Sürmeli: "İngiliz Savaş Muhabiri Ellis Ashmead Bartlett'in Gözüyle ...", s. 85-86.

duğu bir emirdir. Bu emirde, subay ve askerlerin basın muhabirlerine her türden askerî bilgi vermelerinin yasak olduğu ve izin belgeleri olsun olmasın hareketleri şüpheli görülenlerin tutuklanmaları belirtilmekteydi. İşte bu emrin dikkate alınmasıyla tutuklanan ve “*hemen orada kurşuna dizileceğimi zannettim*” diye bu olayı daha sonra anlatan Bartlett, kendisini tanıyan bir gemici tarafından rastlantı sonucu görülerek kurtarılmıştır¹⁸.

Haziran 1915'te, 26 Mayıs'ta batan *Majestic* gemisinden sağ kurtularak Londra'ya dönmüş ve üst düzey bakanlar ve politikacılar (*Asquith, Balfour, Carson, Bonar Law, Churchill, Kitchener*) ile Çanakkale Savaşı'nı tartışmış ve kabineye konuyla alakalı bir nota sunmuştur¹⁹.

Bartlett, Haziran ayı sonunda, Çanakkale Savaşı'nın filmlerini çeken tek film kamerası ile birlikte, Çanakkale'ye dönmüştür. Savaşın yanlış sevk edildiği kanaatini hükümete bildirmek üzere, Ağustos ayında yapılan ve felaketle neticelenen çıkarma ve saldırılar hakkında, Avustralyalı muhabir *Keith Murdoch* ile Başbakan'a bir mektup daha göndermiştir. Ancak bu mektubun askerî yetkililer tarafından ele geçirilmesi üzerine Murdoch, mektubu aklında kaldığı şekliyle yeniden yazmış ve *Asquit'e* iletilmek üzere, Avustralya Başbakanı *Fisher'e* göndermiştir. Mektupta Avustralya askerlerini metheden Bartlett, buna karşılık İngiliz ordusunun bütün kademelerini karalıyordu²⁰. Bunun üzerine Bartlett 30 Eylül 1915'de Çanakkale'deki savaş muhabirliği görevinden alınmıştır. Bunun üzerine Liverpool'a dönüşünün ardından uzun bir sorgulamaya tabi tutulan Bartlett'ten yazılarını teslim etmesi istenmiştir. Bartlett'e göre Londra'ya gidişinin sebebi, kendisini savaş bürosundan ayırmak ve İngiliz basınında onlara karşı yeni bir mücadeleye girişmektir²¹. Görevine iade edilmesi için *NPA'ya* (National Press Association) başvurusundan bir netice elde alamamıştır. Bir süre sonra Marshall Johre'nin merkez bürosunda Fransız ordusuna bağlı *British Press* grubundan *Daily Telgraph* için çalışmıştır. Daha sonra 1918'de ise Fransa'daki Amerikan ordusunda muhabir olarak çalışmak istemiş, ancak bu isteği de muhtemelen İngiliz Savaş Bakanlığı'nın itirazları neticesinde kabul edilmemiştir.

Orta Avrupa'daki olayları haber yapmak üzere 1919'da tekrar *Daily Telgraph*'da çalışmaya başlayan Bartlett; Avusturya, Polonya, Romanya ve Macaristan'da bulunmuş ve bölgedeki Bolşevik tehdidini endişe ile izleyen ve Budapeşte'de bulunduğu sırada meydana gelen *Macaristan Devriminde* Bolşevik karşıtı bir grupla çalışmıştır. Bu esnada, İngiliz bakanların bölgedeki lobi faaliyetlerini de Bartlett yürütmüştür.

¹⁸ Moorehead, Alan: Çanakkale Geçilmez, Çeviren: Günay Salman, Milliyet Yayınları, İstanbul 1972, s. 204-205.

¹⁹ Peter Fraser, British War Policy and the Crisis of Liberalism in May 1915, *The Journal of Modern History*, Vol. 54, No. 1 (Mar., 1982), p. 14-17.

²⁰ Mektup birtakım tarihi hadiselerin aktarımında yanlışlıklar içermesine rağmen, Londra'daki Çanakkale seferi karşıtlarına geniş malzeme sunmaktadır. Mektubun Türkçe çevirisi için bkz. Göksu: “İngiliz Savaş Muhabirinin Çanakkale Savaşı İtirafı”, *BİDDER Sosyal Bilimler Dergisi*, I. Cilt, 3. Sayı, s. 65-68.

²¹ Bartlett: *Bir İngiliz Savaş Muhabirinin Kaleminden Çanakkale Gerçeği*, s. 13.

Paris'te yaşamasına rağmen İngiliz siyasetine girmeyi başaran Bartlett, 1923'te *Kuzey Hammersmit'te* İşçi Partisi adayı karşısında seçimi az farkla kaybetmiş, fakat bir yıl sonra yapılan seçimlerde milletvekilli olmayı başarmıştır. Bir parlamento mensubu olarak ilgisini dış politika üzerine yoğunlaştıran Bartlett, 1926'da iflas etmesi üzerine milletvekilliğinden de istifa etmek zorunda kalmıştır. Tekrar eski mesleğine dönen Bartlett, 1927'de *Daily Telegraph* özel muhabiri olarak Çin İç Savaşında, 1928'de Sovyet Rusya'da, 1929'da Filistin'de ve 1930'da da Hindistan'da bulunmuş, bu arada gazete yazılarından oluşan bazı kitaplar yayınlamıştır. 1931'de İspanyol Devrimi'ni izlediği sırada hastalanan Bartlett, 4 Mayıs 1931'de Lizbon'da hayata gözlerini yummuştur²².

2- Bartlett'in Eserlerinin Çanakkale Muhârebeleri Araştırmaları Açısından Önemi

Bartlett'in eleştirilerinin, İngiliz politikası üzerinde ne derece etkili olduğu açık değildir. Ancak İngiliz donanmasının 1915'de Gelibolu'dan geri çekilmesinde ve *Churchill*'in istifasında kısmî etkisi olduğu iddia edilebilir. Bartlett'in, savaş muhabirliği görevinden azledildikten sonra, bir daha asla İngiliz veya sömürge ordularının seferlerine katılmasına izin verilmemiştir. Savaş Bakanlığı'nın baskılarına da maruz kalan Bartlett'in, 1916'da İngiltere, Amerika, Avustralya ve Yeni Zelanda'da Çanakkale savaşı hakkında yaptığı konuşmalar engellenmek istenmiş veya katı bir sansüre tabi tutulmuştur.²³

Bartlett'in 25 Nisan'daki ANZAK çıkarması ile ilgili raporu, Çanakkale'de Müttefik ordusuyla birlikte geçirdiği günlerde İngiliz kamuoyunu bilgilendirmek amacıyla gazetesine gönderdiği hareketli ilgili haberler ve şahsî yorumlarını içeren rapordan oluşmaktadır²⁴. Bu raporlar, Ocak 1916 yılında *Ashmead Bartlett's Despatches* adıyla Londra'da yayınlamıştır. Ayrıca, Bartlett'in raporları; *Ashmead Bartlett'in Çanakkale Raporları (İstanbul 1916)* adıyla Başkumandanlık Genel Karargâhı İstihbarat Şubesi'nde görevli Bahriye Kıdemli Kurmay Yüzbaşı tarafından tercüme edilmiştir. Raporlar, 8 Mayıs 1915 tarihinde de Avustralya'da yayınlamıştır. Yayınlanan raporlar, Gelibolu Muhârebeleri sırasında Osmanlı Erkân-ı Har-

²² Bkz. Ellis Ashmead Bartlett'in eserleri listesi için bkz. Langer, William L.: *The Recent Books on the History of the Near East*, (=The Journal of Modern History, Vol. 1, No. 3), Sep., 1929, pp. 433.; Aydın- Göksu 2003 s. 15-16.; Low, Alfred D.: *The Soviet Hungarian Republic and the Paris Peace Conference*, (=Transactions of the American Philosophical Society, New Series, Vol. 53, No. 10) (1963), pp.1-91.; *The Geographical Journal*, Vol. 36, No.2 (Aug., 1910), pp. 211.; Margoliouth, D. S.: *Quatre Siècles d'Histoire Marocaine au Sahara de 1504-1902*, (=The English Historical Review, Vol.39, No.153) (Jan. 1924), pp. 122-124.

²³ Göksu: "İngiliz Savaş Muhabirinin Çanakkale Savaşı İtirafı", s. 62.

²⁴ Ellis Ashmead Bartlett hakkında yazılmış eserler ise şunlardır:

Sir Ashmead Bartlett, Sir Sidney Lee (ed) *The Dictionary of National Biography* (Milli Biyografi Sözlüğü), Vol 1, Supplement Jan. 1901-1911, Oxford, 1966, pp.105-106.

Ellis Ashmead Bartlett, diary (günlük), Mitchell Library, State Library of New South Wales.

Ellis Ashmead Bartlett, *Papers on Gallipoli* (Gelibolu Hakkında Evraklar). Microfilm M2581-6, National Library of Australia. Sir Keith Murdoch, B Nairn and G Serle (eds), *Australian Dictionary of Biography*, Vol 10, Melbourne, 1986. pp.622-627.

biyesi İstihbarat Şubesi tarafından İngilizceden Türkçeye aktarılmış olması yayın tarihi üzerinden kısa bir süre geçmesine rağmen tercüme edilmesi ve buna benzer pek çok eserin de tercüme edilerek harbin tüm şiddetiyle devam ettiği sırada yayınlanmış olması Osmanlı Genelkurmay'ının ciddi ve faal olduğunun önemini ortaya koyarken, Bartlett'in eserlerinin de bu kategoride değerlendirilmesi önem arz etmektedir²⁵.

Avustralyalı tarihçi A. W. Bazley, savaştan yıllarca sonra (1927) Bartlett'in bu raporu hakkında şunları söylemektedir: *"Bartlett'in raporu, bir takım yanlışlıklara rağmen, pırlanta parçası gibiydi. O'nun Avustralya'da yayınlanması, sanırım gönüllü sayısında ani bir artışa sebep olmuştur."*²⁶ Avustralyalı bir araştırmacı olan Marina Larsson ise Avustralya'da, Bartlett'in raporunun; *"Avustralya toplumunu ideal bünyesine kavuşturan ve dikkate değer bağımsızlık vasıflarını ve kendilerine güvenlerini gösteren, Anzac efsanesinin doğuşunu sağladığını"* ifade etmektedir²⁷.

Çanakkale yazıları ile ünlenen ve savaş dönemi basına yönelik sansüre dikkat çeken bir başka yazar olan Charles Bean²⁸ de Bartlett'in raporu hakkında şunları söylemiştir: *"Onun yazdıkları çok canlı ve hayat dolu, isabetli ve gerçek hakkında çok ciddi fikir vermektedir. Vurgu yapmak için biraz mübalağa yapmaktadır... Ancak gerçek aşığı olduğundan şüphe edilmemelidir."*²⁹

Bartlett'in raporları Avusturalyalı askerî birliklerin cesaret ve kahramanlıklarına sıklıkla işaret etmektedir. Bartlett bahsi geçen raporunda; *"Avustralyalı yaralı askerlerin durumlarına dair daha önce herhangi bir savaşta hiç böyle bir durum görmemiştim... Ama mermilerin isabet ettiği çoğu yaralının sevinç tezahüratları gece boyunca yankılanıyordu."*³⁰ Fakat onların liderlerini çok sıkı bir eleştiriye tabi tutmuş ve *"haddinden fazla insanın kurban edildiğine"* işaret etmiştir³¹. 10 Mayıs'ta

²⁵ Ashmead Bartlett'in raporları; *Ashmead Bartlett'in Çanakkale Raporları (İstanbul 1916)* adıyla Başkumandanlık Genel Karargâhı İstihbarat Şubesi'nde görevli Bahriye Kıdemli Kurmay Yüzbaşı tarafından tercüme edilmiştir. Raporlar, 8 Mayıs 1915 tarihinde de Avustralya'da yayınlanmıştır. Bkz. Smith, Philippa Mein: *Reconsidering Gallipoli*, (=Journal of British Studies, Vol. 45, No. 2), (April 2006), pp. 458.

²⁶ Letter, A. W.: *Bazley to John Treloar*, 7 February 1927, 12/3/47, Australian War Memorial 93.

²⁷ Larsson, Marina: *Restoring the Spirit: The Rehabilitation of Disabled Soldiers in Australia after the Great War, Health and History*, Vol. 6, No.2, Military Medicine (2004), pp. 50.

²⁸ C. E. W. Bean, Avustralyalı bir gazeteci olup, I. Dünya Savaşı'na Avustralya birlikleriyle, savaş muhabiri olarak katılmıştır. Önce Çanakkale Muhârebelerine katılan Bean, savaşın ilk gününden sonuna kadar tüm gelişmeleri yakından izleyerek, yazı ve fotoğraflarla belgelemiştir. Bkz. Gavin Long, *The Plan for an Official History of Australia's Part in the War, Military Affairs*, Vol. 8, No. 2 (Summer, 1944), p. 95-100; Tuncoku, Mete: *Çanakkale 1915 Buzdağının Altı*, Ankara 2002, s. 117-118.

²⁹ Avustralya'nın resmi savaş muhabiri olan Charles Bean'ın Çanakkale Savaşları hakkındaki raporları, Avustralya'da Bartlett'in raporundan sonra (13 Mayıs'ta) yayınlanmıştır. Charles Bean de Çanakkale Savaşları araştırmalarında ihmal edilen bir isimdir. Zira eseri bu tarihten sonra ilk defa Kewin Fewster tarafından 1983 yılında yeniden yayınlanmıştır. Bean'ın Bartlett'i eleştiren ifadeleri de mevcuttur. C.E.W. Bean, *'Ashmead Bartlett and a crisis', diary entry*, 26 September 1915. 3DRL/6673 892, Australian War Memorial 38.

³⁰ Bartlett, Ellis Ashmead: *Story of the Landing: Australians face death*, Argus, 8 May 1915, p. 19.

³¹ Smith, Philippa Mein: *Reconsidering Gallipoli*, *Journal of British Studies*, Vol. 45, No. 2 (April 2006), pp. 459.

Daily Telegraph'da yayınlanan ve daha önceki resmi bilgilerden farklı olan raporu, Türk birliklerinin gücü konusunda okuyucuların dikkatini çekmiştir.

Bartlett, İngiliz Deniz Kuvvetleri Komutanlığından aldığı izne dayanarak Çanakkale savaşlarının filmlerini de çekmiştir.³² Bartlett'in kamerası, savaş alanlarında mevcut tek film kamerasıdır. Ancak izne tabi olarak yaptığı çekimlerin negatiflerine İngiliz Deniz Kuvvetleri Komutanlığı tarafından el koyulmuştur. Bunun dışında büyük zahmetlerle topladığı not, doküman ve diğer belgelerinin büyük kısmını, kendisinin de içinde bulunduğu *Majestic* gemisinin batması sonucunda kaybetmiştir.

Belgelerinin bir kısmına el konması, bir kısmının ise *Majestic* ile sulara gömülmesi, Bartlett için büyük bir talihsizliktir. Bu duruma bir de sansür uygulamasının eklenmesi Bartlett'i büyük sıkıntıya sokmuştur. 18 Haziran'da yazdığı bir yazıda sansürden duyduğu şikâyeti şu şekilde dile getirmektedir:

“İnsanın ahmaklığının da sınırlı olduğu düşünüyordum, fakat şimdi olmadığını biliyorum. Sansür, şu anda bütün idraklerin üstüne çıkmıştır. Herhangi bir konuda en ılımlı düşünceleri ifade etmenize bile izin vermiyorlar. Şimdi her biri sizin ifadelerinizi kesip parçalayan en azından dört sansür görevlisi var. Sansür işlemi Maxwell'le başlıyor, daha sonra Ward ve General Braithwaite ile devam ediyor ve Sir Ian Hamilton ile bitiyor. Hepsi farklı bir bakış açısını güdüyor ve fazlalıkları çıkarmanın görevleri olduğunu düşünüyorlar. Bu yüzden zavallı halka sadece birkaç kuru ekmek kırıntısı kalıyor. Yazılar, tavuğun suyunun suyuna benziyor.”³³

Bartlett'e uygulanan sansür uygulamasının bir örneği de *Asquith*'e gönderdiği mektuba el konulmasıdır. Avustralyalı gazeteci *Keith Murdoch* aracılığıyla gönderdiği bu mektup, Marsilya'da bir İngiliz subayı tarafından ele geçirilmiş, ancak *Murdoch*, İngiltere'ye varmadan önce bu mektubu aklında kaldığı şekliyle tekrar yazarak 23 Eylül'de Avustralya Başbakanı *Andrew Fisher*'e göndermiştir.

Bean'ın verdiği bilgiye göre, basından sorumlu İngiliz subayı, İmros'taki savaş muhabirleri kampına bir casus yerleştirmiş ve bu casus *Murdoch*'un Bartlett'in mektubunu götüreceğini rapor etmiştir. Mektup'un ortaya çıkmasından sonra Savaş Ofisi, *Sir Ian Hamilton*'a Bartlett'in Londra'ya çekilmesini isteyen bir yazı göndermiştir. 2 Ekimde Bartlett'in Gelibolu'yu terk etmesi emredilmiş ve İngiliz savaş bölgelerine girmesi kesinlikle yasaklanmıştır.

Bartlett'in Çanakkale harekâtı hakkındaki ilk konferansı, *Sidney*'de yapılmıştır. Konferans sabahında Bartlett, mahalli askerî sansür memuru Binbaşı *Armstrong* tarafından ziyaret edilmiş ve kendisinden *Melbourn*'daki Savunma Bakanlığının direktifleri doğrultusunda hareket etmesi gerektiği bildirilmiştir. Buna göre Bartlett'in bütün konferans metinleri, *Binbaşı Armstrong* tarafından incelenmeden konuşması yasaklanmıştır. Kendisi için büyük bir sıkıntı yaratan bu durum kar-

³² Bartlett'in burada çektiği görüntüler *Heroes of Gallipoli* (Gelibolu Kahramanları) adlı filmde de kullanılmıştır. Bu çekimlerin bir kısmı Canberrâdaki Avustralya Savaş Müzesi'nde bulunmaktadır.

³³ Bartlett, Ashmead: *Diary*, Mitchell Library (18 July 1915)

şısında Bartlett, Çanakkale ile ilgili yazdığı bütün yazı ve raporlarından oluşan 50 bin kelimelelik bir metnin kopyasını *Armstrong*'a vermiş ve ona "bu metnin hangi kısımlarını kullanacağına henüz karar vermediğini" söylemiştir. Metnin tamamını incelemek durumunda kalan *Armstrong* ise, bu uzun metnin ancak bir kısmına bakabilmiş ve Bartlett'e iade etmiştir.

16 Şubat 1916 tarihli *Sidney Mail* Gazetesindeki bir habere göre, konferansın yapıldığı 12 Şubatta salon tıka basa dolmuş ve halk Bartlett'i büyük bir ilgi ile dinlemiştir. Ancak bu ilgi, Avustralya'daki askerî otoriteleri rahatsız etmiş ve Bartlett'e karşı yeni baskılar uygulanmaya başlanmıştır. Benzer baskıda Bartlett'in Yeni Zelanda'da bulunduğu sırada da devam etmiştir. Bartlett'in, Çanakkale savaşı ile ilgili rolü savaştan sonra da devam etmiştir. Hatta Mayıs 1917 yılında oluşturulan Çanakkale Komisyonunda Bartlett'in de bilgisine başvurulmuştur. Onun 1916'da yayınlanan *Ashmead Bartlett's Despatches From The Dardanelles* (1916) (Ashmead Bartlett'in Çanakkale'den Raporları) ve ölümünden üç yıl önce 50 yaşında iken (1928) yayınlanan *The Uncensored Dardanelles* (Sansürsüz Çanakkale) isimli kitapları, Sir Ian Hamilton ve diğerleri hakkında yazdıkları, ateşli makale ve mektupların yayınlanmasına sebep olmuştur. Ölümünden sonra bile, ailesi, Hamilton'un iddiaları üzerine *Daily Telegraph*'ta onu savunmak durumunda kalmıştır.³⁴ 1927'de Charles Bean ve Canberra'daki Avustralya Savaş Müzesi Müdürü John Treloar, müze koleksiyonu için Bartlett'in raporlarını elde etmeye çalışmıştır. Uzun bir yazışmadan sonra, Sydney'den Angus ve Robertson'ın bu evrakları satın almak için 1916 başlarında Bartlett ile müzakere ettiğini anlamışlardır³⁵.

3- Bartlett'in Değerlendirmelerine Yönelik Sansür Teşebbüsleri

Bartlett, Çanakkale Seferine katıldığı günden itibaren yaşanan bütün zorlukları üç ana hata üzerinde görmekte idi. Ona göre; "...*Bu hatalardan ilki, daha savaşın başlangıcından beri Savunma Bakanlığı'nda (War Office) bir genelkurmay heyetinin asla oluşturulmamış olması, ikincisi bu hususa dair hiçbir çaba ve önem gösterilmemesi, üstelik hükümetin de Lord Kitchener'in bakanlığına ait görevleri doğrudan yürütmesine tam bir onay vermesiydi. Oysa, bu, oldukça ağır ve sorumluluk gerektiren bir işti. Üçüncü hataya gelince Bartlett, bunu da Ulusal Savaş Konseyi'nin genişletilmiş bir şekli olan Savaş Meclisi'nin, savaşın stratejik aşamalarını genel bir biçimde yönetme görevinin üstlenilmesi olarak görmekteydi. Buna göre Çanakkale Savaşı iktidar ve askerî özelliğe sahip kişilerden oluşan bir kurmay heyeti tarafından sevk ve idare edilecek yerde, pek az Lord Kitchener'in çalışma ve iktidarıyla çoğu kez de siyasilere her türlü aşama ve manevralarında usta olup, ancak savaş sanatının*

³⁴ Bartlett'in Çanakkale Seferi ile ilgisi ve bu sefere etkisi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz.; B.M.J. Publishing Group, *Operations In The Dardanelles: The Difficulties Of The Medical Service*, (=The British Medical Journal, Vol. 2, No. 2856), (25 Sep. 1915), pp. 482-483; Fewster, K.: *Ellis Ashmead Bartlett and the Making of the Anzac Legend*, (=Journal of Australian Studies, No.10), Haziran, 1982, s.17-30.

³⁵ Şu anda bu evraklar Sydney'de Mitchell Kütüphanesi'nde bulunmaktadır.

kuram ve uygulamalarından tamamen habersiz mülkiye memurlarından oluşan bir grup tarafından sevk ve idare edilmiş olması idi.”³⁶

Bartlett, Çanakkale’de, karaya asker çıkarılmadan önce yapılan deniz harekâtı ile ilgili cevap aranan soruları şöyle sıralamaktadır³⁷:

Türkler, savaşın ortaya akışından beri Alınanların gözetiminde ne kadar istihkâm meydana getirmişlerdi ve ne kadar yeni top tabya etmişlerdi?

Torpil arama işinde kullanılan muhripler³⁸ ve balıkçı gemilerine karşı kullanılmak üzere Türklerin ne kadar hareket özelliğine sahip topları vardı?

Türk istihkâmlarında ne kadar Alman topçusu bulunmakta idi?

Çanakkale geçidinin torpil ve karadan ateş edebilir torpil kovanlarıyla ne dereceye kadar savunması hazırlanmıştı?

Mayın tarlalarının asıl yerleri nerelerdi?

Bartlett, yukarıdaki soruların cevapları hususunda hiçbir güvenilir bilgiye sahip olunmadığını belirterek, donanmalarının Narrows’dan geçip, Marmara’ya girme ve Türklerin de kendi hesap ve beklentilerinin aksine barış istememeleri halinde ne yapılacağı konusunun dahi söz konusu edilmemiş ve tartışılmamış olduğuna dikkat çekmekte idi³⁹.

Çanakkale Boğazı’nı aşmaya yönelik 18 Mart 1915 yenilgisi karşısında tek başına bir deniz harekâtından vazgeçilmesi üzerine ise Bartlett görüşünü, daha uygun şartlar altında mayın tarlalarının kaldırılarak önceki harekâtı tekrarlamaktan ibaret olarak ortaya koyarken, bunu “*yapabileceğimiz işlerin en iyisi*” şeklinde ifade etmekteydi⁴⁰. En acemi olanların bile anlayabileceği basitlikte bulunduğu, deniz hücumundaki başarısızlığın altında yatan gerçekleri Bartlett özetle şöyle ifade etmekteydi: “*Biz zorlu bir harekâta giriştik. Esas noktalara ilişkin sağlıklı bilgi elde etmeden, alışkanlığımız olduğu üzere düşmanı küçük görerek böyle bir işe kalkıştık. Sonuçta herkesin itiraf ve kabul edeceği bir hezimete, yenilgiye uğradık ki, bunun için hiç de şikâyete hakkımız yoktur*”⁴¹.

Bartlett, Çanakkale Savaşı’nın ilk devresine ait görüşlerini yukarıda belirtildiği üzere açıkça ortaya koyarken, Gelibolu’ya kara çıkartmasının yapıldığı 25 Nisan

³⁶ Aydın- Göksu: İngiliz Savaş Muhabiri Bartlett’in Gözüyle Çanakkale Savaşı’nın İyüzü, s. 29-30.

³⁷ “Ma’lûmâtın telhîs edildiği esâs noktalar şunlardan ibâret olmak lâzım gelirdi. 1. Harbin zuhûrundan beri Türkler, Almanların nezâreti tahtında olarak, ne kadar yeni istihkâmlar vücûda getirmişler ve ne kadar yeni toplar tabya etmişlerdir? 2. Torpil tarârri hidemâtında kullanılan muhripler ile balıkçı gemilerine karşı kullanılmak üzere Türklerin ne kadar kâbil-i sevk ve tahrik topları vardır? 3. Türk istihkâmlarına ne mikdar Alman topçusu konmuştur? 4. Çanakkale geçidinin, torpil (lağım) ve karadan endahat olunur torpido kovanlarıyla ne dereceye kadar müdâfaası ihzâr edilmiştir? 5. Lağım tarlalarının mevki’-i asîlîleri nereleridir?” Bkz. Aydın, -Göksu: İngiliz Savaş Muhabiri Bartlett’in Gözüyle Çanakkale Savaşı’nın İyüzü, s. 34-35.

³⁸ Torpido ve denizaltılara karşı kullanılan savaş gemisi.

³⁹ Aydın-Göksu: İngiliz Savaş Muhabiri Bartlett’in Gözüyle Çanakkale Savaşı’nın İyüzü, s. 35.

⁴⁰ Aydın-Göksu: İngiliz Savaş Muhabiri Bartlett’in Gözüyle Çanakkale Savaşı’nın İyüzü, s. 41.

⁴¹ Aydın-Göksu: İngiliz Savaş Muhabiri Bartlett’in Gözüyle Çanakkale Savaşı’nın İyüzü, s. 35.

1915 gününden itibaren de aynı açık tavrını sürdürmeye devam etmiştir. Savaşın bu devresinde kara ordusunun çıkartmanın yapıldığı yerle ilgili, ağır eleştirilerde de bulunmaktaydı. Bartlett'in dilinden düşürmediği şey, ordunun Bolayır'a çıkarılmasıydı⁴². Hamilton ise bu fikirde olmamakla birlikte Bartlett'in bu görüşünü hiç kimseye söylemekten de çekinmemesi, başta Başkomutan ve genel karargâhtaki üst düzey subaylarla arasında büyük bir gerginliğe sebep olurken, bu gerginlik 6-8 Mayıs 1915 II. Kirte Savaşı ve Alçıtepe başarısızlığından sonra iyice su yüzüne çıkmıştır. Çünkü Başkomutan Ian Hamilton'un savaşla ilgili üstlerine arz ettiği raporla⁴³, Bartlett'in yaptığı haberlerin çelişmesi, yazılarının sansüre uğramasına neden olmuştur. Bartlett bu konuda günlüğünde şu nota yer vermekte idi. *"Emnim ki buradaki askerî yetkililer gerçeği anavatandaki yetkililerden saklıyorlar ve onlara şu anki durum hakkında gerçeği söylemeyecekler; çünkü görevden tamamen alınacaklarından ve akıllarındaki bütün lanet mevkii ve unvanlara ve asilzadeliklere elveda demekten korkuyorlar."*⁴⁴

Mayıs ayı başında, Bartlett'in ülkesine izinli gitmesi üzerine onun yerine Gelibolu'da kurmay subay olarak görev yapan Roman Yazarı Compton Mackenzie, Hamilton tarafından davet edilmiştir. Mackenzie, Bartlett ile ilk tanışmalarını ve Bartlettin ruh halini, bir araştırmacı şu şekilde nakletmektedir: *"Sinirli bir tedirginlik ifadesi ... Varoluşunun herkesi kızdırdığına inanmış... Ve hepimizin biraz idmana ihtiyacı olduğunu ima eder bir tavırla güvertede dolaşıyordu. Biraz önce Ian Hamilton'la görüşmüştü... Bana bütün seferin başarısızlığa mahkûm olduğunu, bir süre sonra da bineceği Majestic'in torpilleneceğini umduğunu söyledikten sonra gemiden ayrıldı."*⁴⁵

Majestic savaş gemisi bu konuşmanın yapıldığı ertesi günün gecesi (27 Mayıs 1915) Teke Koyu'nun bir mil açığında torpinellerek batırılmıştır. Bartlett de geceyi güvertesinde geçirdiği bu gemiden yüzerek kurtulmuştur. Daha sonra batan gemiyi bir sandalyeden izleyecek ancak not aldığı her şey Majestic'le birlikte boğaza gömülmüştür. Alan Moorehead, Bartlett'in muhârebe hakkındaki görüş ve eleştirilerine ilişkin şu yoruma yer vermiştir:

"Ashmead Bartlett'ta, insanı en çok kızdıran özellik de çok defa haklı çıkmasıydı... Gerçekten de, bu kadar sık felaketlerle sonuçlandıklarına göre, generallerin plan-

⁴² Moorehead: Çanakkale Geçilmez, s. 409.

⁴³ Söz konusu rapor için bkz. Çanakkale İngiliz Orduları Başkomutanı Ian Hamilton'un Çanakkale Savaşları Raporu, Yayına Hazırlayan: Ahmet Altıntaş, Çanakkale 1999, s. 21-83.; General Aspinall, Ian Hamilton'un bu başarısızlık neticesinde muhârebede bir tesiri kalmadığına işaret ederken şu hususa işaret etmiştir: "Elinde kalmış en son ihtiyat kuvvetinin de, emrinde bulunan sahildeki komutana devir ve teslim edilmesi ile Başkomutanlık şeklinde olan o yüksek vazifeden, kendisine, ancak bu vazifedeki sorumluluk yükü kalmıştı." Bkz. Oglander, C. F. Aspinall: *Büyük Harbin Tarihi Çanakkale Gelibolu Askerî Harekâtı (Seferin Başlangıcından 1915 Mayısına Kadar)*, I. Cilt, Yayına Hazırlayan: Metin Martı, 2. Baskı, İstanbul 2005, s. 403.

⁴⁴ Smith, Philippa Mein: *Reconsidering Gallipoli*, (=Journal of British Studies, Vol. 45, No. 2), (April 2006), pp. 458.; General Aspinall, Ian Hamilton'ın düşman savunma tertibatı hakkındaki izleniminin gerçeğe uymadığına önemle işaret etmektedir. Bkz. Bkz. Oglander: *Büyük Harbin Tarihi Çanakkale Gelibolu Askerî Harekâtı (Seferin Başlangıcından 1915 Mayısına Kadar)*, I. Cilt, s. 422.

⁴⁵ Moorehead: Çanakkale Geçilmez, s. 409-410.

larında eleştirilecek çok şeyler olmalıydı!...Üstelik kendisi pek de yabana atılacak biri değildi. Londra'da kabinedeki bir sürü önemli kişinin kulağı, gözü gibiydi. İmroz'da kendisinden hoşlanılmıyor idiye de, cephedeki asker onu görmekten memnun oluyordu. O da sık sık cepheye gidiyordu. Bir savaş muhabiri olarak Ashmead Bartlett çok yetenekli biriydi. Ağustos savaşları sonunda Murdoch geldiği zaman hala seferde bulunuyordu ve her zamankinden asık yüzü bir haldeydi...⁴⁶

Majestic'in batmasıyla aldığı tüm notlarını ve eşyalarını kaybeden Bartlett, eksiklerini tamamlamak için Londra'ya dönmek istedi. Ancak Başkomutan Ian Hamilton harekâtın ortasında onun Londra'ya dönmek istemesine karşı çıktı. Bu engellenmenin kendisinin kurmay subayların tüm gerçeğin bilinmesini istemediği yönündeki fikrini kanıtladığını, bildiklerini anlatma endişesi taşıdıklarını bu yüzden İngiltere'ye dönmelerinden korktukları yorumunu yapan Bartlett, bütün bunlara rağmen, Haziran ayında Londra'ya gitmeyi başarmış ve başta başkomutan olmak üzere genel karargâhtaki subayların endişelerini haklı çıkararak, Londra'da da yoğun görüşmeler yapmıştır. Bartlett, burada Başbakan Herbert Asquit, Çanakkale Komitesi üyeleri, Savaş Bakanlığı ve Amirallığın daimi iki sekreteri, askerî harekâttan sorumlu general, mensubu olduğu *Daily Telegraph* gazetesinin sahibi ve aynı zamanda Gazete Sahipleri Birliği Başkanı Harry Lawson ve Winston Churchill'le görüşerek Gelibolu'daki durumu anlatmıştır⁴⁷. 20 Eylül 1915 tarihinde *Daily Telegraph* gazetesinde yayınlanan haberinde Bartlett; "Sağlık hizmetleri için gerekli yeterli derecede dahi suyun sağlanamadığına işaret ederken, gerekli suyun temini için Türk birliklerinin ateş hattına girilmesi gerektiğine bunun ise son derece riskli olduğuna..." işaret etmiştir⁴⁸.

Bu arada Ian Hamilton, Bartlett'in Londra'ya gidişinin ardından hemen harekete geçerek Compton Mackenzie'den resmî görgü tanığı olarak çalışmasını istemiştir. Böylece Bartlett'in geri dönmesini engellemiş olacaktır⁴⁹. Bu esnada bir adım daha atarak 20 Haziran'da Savaş Bakanı Lord Kitchener'e bir yazı yazmış ve cephedeki gazeteci sayısının iki veya üç kişiye çıkarılmasını istemiştir. Hamilton bunun nedenini, Ashmead Bartlett'i ima ederek kişisel bir yorumla şöyle değerlendirmektedir. "Cephede bir tek savaş muhabiri oluşuyla, o muhabir bütün Londra basınına arkasında görür, gazeteciler haber almak için onun ağzına bakarlar, o yüzden sebepsiz yere pek önemli bir şahıs haline gelir: Tek başına olduğundan, onu

⁴⁶ Moorehead, Çanakkale Geçilmez, s. 410.

⁴⁷ Bartlett cepheye komuta heyeti arasında yaşanan olumsuzluğu şu ifadeleri ile dikkat çekmiştir; "Orada hemen hemen bir isyan havası vardır ve tuğgenerallerin büyük bir bölümü cepheye yaşanan karışıklıklardan sorumlu tutulan General Westondan daha fazla emir almayı açıkça reddettiler... Weston'un sıcağın aşırı derecede etkilendiğini ve emir vermekten yoksun olduğunu her zaman ifade ettiler." Bkz. Travers, T. H. E.: *Command and Leadership Styles in the British Army: The 1915 Gallipoli Model*, (=Journal of Contemporary History, Vol. 29, No. 3) (Jul., 1994), pp. 415-416.

⁴⁸ *Operation In The Dardanelles. The Difficulties of the Medical Service*, (=The British Medical Journal, Vol. 2, No. 2856), (Sep. 25, 1915), pp. 482-483.; Hamilton raporunda 6-7 Ağustos'ta gerçekleşen çarpışmalar sırasında, askerlerin yorgun ve güçsüz düştüklerini, susuzluktan, askerlerin sıkıntı çektiklerine, kumsalda yapılan su dağıtımının ise yolunda gitmediğine işaret etmiştir. Bkz. Çanakkale İngiliz Orduları Başkomutanı Ian Hamilton'un Çanakkale Savaşları Raporu: 1999 s. 66-67.

⁴⁹ Macleod: *Gelibolu'nun Öteki Yüzü*, s. 155.

*kontrol edecek bir başka muhabir de bulunmadığından haberleri dilediği gibi uydurur, yazar. Ama cephede ikinci bir savaş muhabiri varsa, pek art fikirlerle ortaya çıkıp atıp tutamaz.*⁵⁰

Başkomutan Ian Hamilton, Bartlett'in Gelibolu'ya dönmesine engel olmuş ama 14 Temmuz 1915'den itibaren Gelibolu'ya üç gazeteci daha gelmiştir. Bartlett, 25 Haziran'da Gelibolu'ya vardığında Ian Hamilton tarafından kabul edilmiş ve Bartlett görüşme sırasında başkomutanın kendisine hakaret ettiğini bir savaş muhabiri olarak kendisine verilen görüşler dışındakileri yansıtmaya hakkının olmadığını, savaşın yönetilişinin eleştirilmesinin ağır bir hakaret olduğunu, çünkü ordunun moralini bozduğunu söylediğini ifade ederek, bunu halk önünde yapmadığını ancak özel sohbetlerde bu tür bir şey söylemiş olabileceğini kendisine söylediğini belirtmiştir⁵¹. Başkomutan ise bu görüşmeyle ilgili, Lord Kitchener'in kısa bir süre önce kendisine Bartlett hakkında birkaç telsiz gönderdiğinden haberdar olarak onun huzursuz bir tavır sergilediği kanısını uyandırdığını, cephedeki durum hakkında görüşünü dinlediğini ve kendisinden özür dilediğini belirterek esaslı değişiklikler yapılması konusundaki görüşlerine katıldığını ifade etmiştir. Hamilton, Bartlett'in kendisine, Bolayır hattının çok önemli olduğunu, o bölgeye yeni tümenler çıkarması hususunda kendisini teşvik ettiğini, kendine göre yeni buluşlar yaptığını sandığından bahsederek, *"onun teklifi daha", vardı* sözlerini eklemekteydi. Bartlett'in Hamilton'un günlüğünde belirttiği teklifi ise şuydu:

"Türk askerlerine adam başına 10 şilin bahşiş verileceği söylenir ve kendilerine dokunulmayıp, affedilecekleri ilan edilirse, her asker silahı ve sahra aletleriyle gelip teslim olur ve ateş hattında dövülecek kimse kalmaz!" diyordu. *"Sanıyorduk ki, bu suretle düşman ordusundan pek çabuk kurtulabiliriz. Merakımı uyandırmıştır; karşımızda Hıristiyanlara düşman bir Müslüman olsa ve kısmen karnı aç olsa, kendisine 10 şilin verilse ve iyi bir akşam yemeği yedirilip karnı doyurulsa ne yapardı acaba? Mamafih dünyada Osmanlı Türkünün başka, bir din uğruna canını fedaya tartışmasız hazır, bir millet ve asker yoktur. Asker başına 10 şilin yerine 50 İngiliz lirası teklifsetsek, yine de suratımıza çarparlar, biz de dünyaya rezil oluruz."*⁵²

⁵⁰ Çanakkale İngiliz Orduları Başkomutanı Ian Hamilton'un Çanakkale Savaşları Raporu., s.185.

⁵¹ Macleod: *Gelibolu'nun Öteki Yüzü*, s.168-169.

⁵² Çanakkale İngiliz Orduları Başkomutanı Ian Hamilton'un Çanakkale Savaşları Raporu., s.190.; Türk askerinin muhârebeler sırasında içinde bulunduğu ruh halini Associated Press Muhabiri Amerikalı Schreiner, tedavi görmekte olan İngiliz yaralıları ziyaret ettikten sonra hazırladığı raporunda şu ifadeleri ile ortaya koymuştur: *"Türkler gayet iyi savaşıyorlardı. Haysiyetliydi."* Bkz. Keleşylmaz, Vahdet: Çanakkale Muhârebeleri Hakkında Bir Rapor ve Bir Değerlendirme, (=Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, Sayı: 43, Cilt: XV), (Mart 1999), s. 102.; Çanakkale Muhârebeleri sırasında burada görev yapan ve Türk askerinin sade yaşamından çok etkilenmiş olan Alman Albay Hans Kannengiesser bir Türk askerinin; *"Her gün yemek yediğimize göre, bu gerçek bir savaş değil!"* dediğini naklederken, günlüğünde şu satırlara yer vermiştir: *"Türk karyolayı hiç bilmez ve gece dolaptan çıkardığı halı veya şilteyi yere serer...pirinç ve et onun için bir lükstür. Yedeğindeki yiyeceği, bir dilim ekmeğe ve kötü görünümlü bir mendile sarılmış birkaç zeytinden ibarettir. Sabahları biraz un çorbası içer, öğleden sonra geç vakit başka bir çorba içer ve bazen, Başlıca yiyeceği bulgurdur... ekşimiş yağda pişirilen veya soğuk yenen kırk buğday."* Fewster, Kevin: *Gelibolu 1915 Savaşla Başlayan Dostluk*, Çeviren: İbrahim Keskin, 3. Baskı, İstanbul 2005, s. 126-129.

Bu görüşmenin ardından ise Hamilton notları arasında şu ifadelere yer vermiştir: “İnsan merak ediyor...Acaba Hıristiyanlarla birlikteyken karnı acıkmış, eli daralmış olsa da, Bartlett’e bir Müslüman on şilin ve bir akşam yemeği teklif etse, ne yapardı ki?”⁵³

Bartlett’in 25 Haziran’da Londra’dan döndükten sonra, Ian Hamilton’la yaptığı yukarıdaki görüşmesinden de anlaşılacağı üzere, aralarında yaşanan önceki gerginlik ve hoşnutsuzluğun devam edeceği ve Bartlett’in da kararlı ve eleştirel mücadele tavrını sürdüreceği açıkça görülmekte idi. Teke Koyu’na yapılan Lancashire çıkarmasıyla ilgili yazdığı makale 18 Temmuz’da sansüre yakalandı. Bartlett’in kızgınlığını artıran ise makalesinin tek bir kelimesinin bile sansürden geçemeyerek geri gelmesidir⁵⁴. Bartlett, Gelibolu’da bir yandan savaşı izlerken, diğer yandan çalışmalarına uygulanan sansürle mücadelesini sürdürmekteydi⁵⁵. Eylül ayı başında buldukları cephenin filmi çekmeye başladı. Hamilton, Bartlett’in bu teşebbüsü sayesinde “*Gelibolu Yarımadası’nda cereyan eden savaşlar, sinemaya intikal ederek ebedileşecektir.*” notunu 3 Eylül 1915’de günlüğüne düşmekteydi⁵⁶. Bu arada Bartlett’in Gelibolu’daki kaderinde de önemli bir rol oynayacak kişi olan Avustralyalı Gazeteci Keith Murdoch, dört günlük bir gezi için Eylül’de Gelibolu’ya gelmiştir⁵⁷.

Bartlett, genel karargâhtakiler ve sansürle mücadelesinde yaşadığı gerginlikle, Gelibolu’daki kendisinin belirlediği gerçekleri ülkesindekilere tam olarak anlatamamanın rahatsızlığını ve sıkıntısını duyan biri olarak, Keith Murdoch’la görüşlerinin uyum içerisinde olması, ona büyük, büyük olduğu kadar da riskli bir fikir verdi. Bu cephedeki kuralların çiğnenerek, sansüre uğramadan gerçekleri anlatacak bir mektubun İngiltere’ye ulaştırılmasıydı. Her iki gazeteci bir süre görüştükten sonra bu işin yapılmasına karar verdiler. Bunu yapacak kişi Keith Murdoch idi. zaten kısa süreli geldiği Gelibolu’yu Eylül’ün ikinci haftası terk edecekti. Bartlett, meslektaş, İngiltere’ye gitmek üzere Marsilya’ya hareket edecek gemiyi beklerken mektuplarını yazdı. Bartlett, bu konuda şunları belirtmekte idi. “*Murdoch’a Gelibolu’daki orduyu kurtarabilecek bir kampanyayı düzenleyebilecek kimselere yazılmış mektupları verdim. Harry Lawson’u görüp beni, geri çağırmasını bildirdim. Kendisine bu işte başına bir güçlük geldiği, Londra’daki yöneticiler ihtarlarını din-*

⁵³ Moorehead: Çanakkale Geçilmez, s. 409.

⁵⁴ Smith, Philippa Mein: *Reconsidering Gallipoli*, (=Journal of British Studies, Vol. 45, No. 2), (April 2006), pp. 458-459.

⁵⁵ Travers: “Command and Leadership Styles in the British Army...”, pp. 425.

⁵⁶ Hamilton: Çanakkale İngiliz Orduları Başkomutanı Ian Hamilton’un Çanakkale Savaşları Raporu, s.255.

⁵⁷ İmroz’da oluşturulan basın kampına yerleşen Murdoch, burada Bartlett’le tanıştı ve bu sırada ikisi de hemen ortak pek çok yanlan olduğunu anlamakta gecikmedi. Keith Murdoch, Anzak köprübaşında askerlerin karşılaştığı tehlikeler, bakımsızlık, hastalık, değişmeyen gıda ve oradaki buhranla, konuşmuş olduğu askerlerin genel karargâhı kötü bir şekilde eleştirmeleri ve yaklaşan kıştan korktuklarına dair söylediklerinden etkilendiğini ve dehşete düştüğünü Bartlett’a açıkladı. Murdoch’un bütün bu duyup gördüklerinin doğruluğunu onaylanan Bartlett, kendi görüşlerini de meslektaşına aktarırken, memleketteki halk ve idarecilerin ne olup bittiği konusunda tam bir bilgisizlik içinde olduğu sözlerini de konuşmasına eklemeyi unutmadı. Bkz. Moorehead: Çanakkale Geçilmez, s. 411-412.

lemediği taktirde istifa ederek, mücadele için Londra'ya kendisine katılacağına vaat ettim.”⁵⁸.

Bartlett, 11 Ekim'de Londra'ya yeni bir kuvvet kazanmış olarak vardktan sonra vakit kaybetmeden The Times ve Daily Mail gazetelerinin sahipleri ile görüşmüştür. Sunday Times gazetesinde Gelibolu meselesinin sansürsüz yayımlanmasına imkân sağlamış. Bartlett, Keith Murdoch ile bir araya gelerek birkaç hafta için Londra'da gerek önemli gazete idarecileri ile gerekse bürokratlarla görüşmeler yapmışlardır⁵⁹. *Evening News, Daily Mail, Daily Mirror* ve *Times* gazetelerinin sahibi Vikont Northcliffe tarafından da desteklendikleri anlaşılmaktadır. Bu nedenle Northcliffe, Gelibolu harekâtının başarısızlığından dolayı, hükümete ve Lord Kitchener'e yüklenmekte, bu harekâtın binlerce insanın kaybına ve boşa harcanan üç yüz milyon İngiliz lirasına mal olduğunu ileri sürerek eleştirmekte ve Gelibolu cephesinin boşaltılması gerektiğine önemle temas etmektedir⁶⁰. Bartlett ve Murdoch'un faaliyetleriyle İngiltere'nin siyasî yaşamında Gelibolu yarımadasının boşaltılması çabalarına ne kadar katkısı olduğu ayrı bir araştırma konusudur, fakat Bartlett'in Gelibolu'dayken savaş stratejisini beğenmediği ve sürekli eleştirdiği Başkomutan Ian Hamilton, 14 Ekim 1915 gecesi toplanan savaş konseyinde görevden alınmıştır⁶¹. Hamilton görevden alınmasını ise raporunu tamamlayan şu ifadeleri ile nakletmektedir: “11 Ekim'de sizden almış olduğum bir telgrafta, yarımadaanın tahliyesinde ne kadar kayba uğrayacağımızın tahmini soruluyordu. 12 Ekim'deki cevabi telgrafımda tahliyenin bence imkansız olduğunu ifade etmiştim. 16 Ekim'de Londra'ya çağrıldığıma dair bir telgraf aldım. Döndüğümde anladım ki, çağırılmam, derhal tahliye yapılması için, başka bir komutanın yarımadaya gönderilmesi, tüm kamuoyunun ve Kraliyet Hükûmeti'nin arzusu üzerine olmuş.”⁶² General Charles Monroe'un yerine tayin edildiğini öğrenen Hamilton, 17 Ekim 1915'de de Gelibolu'yu terk etmiştir.

Yarımadaya geldikten ve burada yaptığı incelemelerden sonra, Charles Monroe Çanakkale'nin hemen tahliyesi gerektiği fikrini ortaya atmıştır⁶³.

⁵⁸ Smith: *Reconsidering Gallipoli*, pp. 460.; Moorehead: Çanakkale Geçilmez, s. 412-413.

⁵⁹ Sürmeli: İngiliz Savaş Muhabiri Ellis Ashmead Bartlett'in Gözüyle, s. 95.

⁶⁰ Bartlett'in bu düşüncelerini haklı çıkaran gelişmede 9 Ağustos'ta Anafartalar'da Müttefik kuvvetlerinin yaşadıkları kayıplarında etkisi olduğu düşünülebilir. Hamilton bu cephede alınan mağlubiyetin ardından 17 Ağustos'ta Kitchener'e kat'î hükmünü bildiren raporunda özetle şu ifadelere yer vermiştir: “Çanakkale sahne-i harbinde olup bitenlere ait hakikatleri olduğu gibi bilmenizi isterim. Biz şimdi esas Türk ordusunun karşısında bulunuyoruz. Bu ordu çok şeciane (yüreklî) harbediyor ve mükemmel surette sevk ve idare olunmaktadır.” Bkz. Yazman, Mehmet Şevki: *Bir Subayın Kaleminden Türk Çanakkale Cephaneniz Yoksa Sıngınıüz Var*, Yayına Hazırlayan: Tuncay Yılmaz, 1. Baskı, Yeditepe Yay., İstanbul 2008, s. 410-411.; Aynı tarihlerde gerek müttefiklerin gerekse Osmanlı ordusunun ciddi kayıplar yaşadığına E. M. Sait de dikkat çekmektedir. Bkz. E. M. Sait, Record of Political Events, *Political Science Quarterly*, Vol. 30, No. 4 (Dec., 1915), p. 706.

⁶¹ Oglander: *Büyük Harbin Tarihi*, s. 15.

⁶² Çanakkale İngiliz Orduları Başkomutanı Ian Hamilton'un Çanakkale Savaşları Raporu 1999 s. 83.

⁶³ Belen, Fahri: *Harp Akademisi 1934-1935 Tedrisatından Çanakkale Savaşından Alınan Dersler*, Yayına Hazırlayan: Tuncay Yılmaz, 1. Baskı, Yeditepe Yay., İstanbul 2009, s. 144-145.

Oglander: *Büyük Harbin Tarihi*, s. 15.

Sonuç

Bartlett, Çanakkale kara muhârebelerinin başladığı tarihten itibaren Gelibolu'da bulunmuştur. 25 Nisan'da bulunduğu HMS London Savaş Gemisi ile Avusturya ve Yeni Zelandalı askerî kuvvetlerinin Arıburnu'na yaptıkları çıkarmaya tanık olmuştur. Müttefik kuvvetlerin galibiyetinden ve İstanbul'un işgal olunacağından hiç şüphesi olmayan Bartlett'in raporlarında ortaya koyduğu ruh hali, müttefik kuvvetlerin ilerleme kaydedememeleri üzerine ve yapılan hücum girişimleri Türk askerinin kahramanca direnişleri neticesinde değişmeye başlamıştır. Uğradıkları bu başarısızlığın Türk ordusunda bulunan Alman askerî kadrosunun bir başarısı olduğunu sıklıkla ifade ederken başarıda asıl pay sahibi olanların Türk asker ve kurmay heyetinin olduğunu bir türlü kabul etmek istememiştir. Bartlett bu düşüncesini ise savaşın başlangıcına dair raporunda şu şekilde ifade etmiştir: "...Türk ordusu, yüksek askerî eğitim görmüş güzide Alman subayları tarafından idare edildiğinden ve bu subayların askerî ve ilmî olarak iyi yetişmiş olmalarından dolayıdır ki bugünkü Türk başka türlü bir düşmandır..."⁶⁴ Savaşın ilerleyen dönemlerinde galibiyetin kendileri için bir hayalden öteye gitmediğini anlamaları üzerine Bartlett'in, başlangıçtaki Türk askerine dair fikrinin tamamen değişmiş olduğunu görmekteyiz. Son raporlarından birinde Türk askerinin kahramanlığına dair şu ifadeleri ise fevkalade önemlidir: "Son derece yüksek bir askerî maharetle sevk ve idare edilen cesur ve inatçı bir düşmanla savaşıyoruz. Türk bir köşeye sıkıştırılıp savunma durumuna geçtiği zaman dehşetli ve korkunç bir düşman olup kalır. Askerlerimizin savaşmakta olduğu bugünkü düşman evlamları, namdâr gazi ve şöhretli kumandan Osman Paşa'nın kumandasında olarak Plevne'yi kahramanca tutan aslanların aynıdır."⁶⁵

Bartlett'in Gelibolu Harekâtına katıldığı günden itibaren, Müttefik kuvvetlerin komuta heyetinin kararlarından kararlarından, planlarına ve savaşın stratejisine kadar müdahaleci tavrı, muharebeler süresince ve sonrasında siyasî ve askerî çevrelerden takdire ve eleştiriye tabii tutulurken bu durum Bartlett'i gerek çağdaş olan gerekse onu takip eden savaş muhabirleri arasında ayrı bir konuma taşımıştır. Diğer taraftan İngiltere yönetimi buradan çıkarılan dersler neticesinde Birinci Dünya Savaşı'nın sonlarına doğru gelişmiş bir basına yönelik sansür teşkilatlanmasını da harekete geçirmiştir⁶⁶. Sonuç itibariyle; savaş muhabiri Bartlett'in izlenimlerinden de hareketle ortaya koymaya çalıştığımız Çanakkale Muharebeleri, Türk askerinin dünyanın en güçlü ordularına karşı gösterdiği azmî, Türk İstiklâl Harbi ve Kuvâ-yı Milliye ruhu ile eş değer bir anlam taşır.

⁶⁴ Bartlett: *Bir İngiliz Savaş Muhabirinin Kaleminden Çanakkale Gerçeği*, s. 5

⁶⁵ Bartlett: *Bir İngiliz Savaş Muhabirinin Kaleminden Çanakkale Gerçeği*, s. 144.

⁶⁶ Bar-Yosef, Eitan: The Last Crusade? British Propaganda and the Palestine Campaign, 1917-18, *Journal of Contemporary History*, Vol. 36, No. 1 (Jan., 2001), p. 91-92.

Bibliyografya

Armaoğlu, Fahir: 20. Yüzyıl Siyasi Tarihi 1914-1995, 17. Baskı, İstanbul 2010.

Atatürk'ün Fikir ve Düşünceleri, Hazırlayan: Utkan Kocatürk, Ankara 1984.

Aydın, Faruk- Göksu, Erkan: *Birinci Cihan Harbi Öncesinde Türkiye*, Askeri Tarih Bülteni, Yıl: 26, (Ağustos 2001), Sayı: 51, ss. 9-33.

Aydın, Faruk-Göksu, Erkan: İngiliz Savaş Muhabiri Bartlett'in Gözüyle Çanakkale Savaşı'nın İçyüzü, Bilge Yay., Ankara 2003.

B.M.J. Publishing Group, *Operations In The Dardanelles: The Difficulties Of The Medical Service*, (=The British Medical Journal, Vol. 2, No. 2856), (25 Sep. 1915), pp. 482-483.

Bar-Yosef, Eitan: The Last Crusade? British Propaganda and the Palestine Campaign, 1917-18, *Journal of Contemporary History*, Vol. 36, No. 1 (Jan., 2001), pp. 87-109

Bartlett, Ashmead: *Diary*, Mitchell Library (18 July 1915).

Bartlett, Ellis Ashmead: *Bir İngiliz Savaş Muhabirinin Kaleminden Çanakkale Gerçeği*, 6. Baskı, Çeviren: Yüzbaşı Rahmi, Yayına Hazırlayan: Muzaffer Albayrak, İstanbul 2007.

Bartlett, Ellis Ashmead: *Story of the Landing: Australians face death*, Argus, 8 May 1915, pp. 668-678.

Belen, Fahri: *Harp Akademisi 1934-1935 Tedrisatından Çanakkale Savaşı'ndan Alınan Dersler*, Yayına Hazırlayan: Tuncay Yılmaz, 1. Baskı, Yeditepe Yay., İstanbul 2009.

Brand, Carl; British Labor and the War-Time Coalitions, *The American Historical Review*, Vol. 35, No. 3 (Apr., 1930), pp. 522-541.

C.E.W. Bean, 'Ashmead Bartlett and a crisis', diary entry, 26 September 1915. 3DRL/6673 892, Australian War Memorial 38.

Christian, David: *The Old World an the New in Nineteenth-Century Russia*, (=The Historical Journal, Vol. 37, No.4), December, 1994, pp. 945-957.

Cunningham, Hugh: *The Language of Patriotism 1750-1914*, (=History Workshop, No 12), Autumn, 1981, pp. 429-453.

Çolak, Mustafa: **Çanakkale Savaşında Yalnız Bırakılan Bir Müttefik: Almanya'nın Osmanlı İmparatorluğu'na Yardım Çabaları**, Türkler, XIII. Cilt, Ankara 2002.

Çanakkale İngiliz Orduları Başkomutanı Ian Hamilton'un Çanakkale Savaşları Raporu, Çeviren: Mehmet Altıntaş, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Atatürk ve Çanakkale Savaşlarını Araştırma Merkezi Yay.:7, Çanakkale 1999.

İslâm Ansiklopedisi 1988 III, 471-475 m.b. Çanakkale Muhârebeleri (Besim Darkot).

Farrar Marjorie: M. Politics versus Patriotism: Alexandre Millerand as French Minister of War, *French Historical Studies*, Vol. 11, No. 4 (Autumn, 1980), pp. 577-609.

Fewster, K.: *Ellis Ashmead Bartlett and the Making of the Anzac Legend*, (=Journal of Australian Studies, No.10), Haziran, 1982, s.17-30.

Fraser, Peter: British War Policy and the Crisis of Liberalism in May 1915, *The Journal of Modern History*, Vol. 54, No. 1 (Mar., 1982), p. 1-26.

Göksu, Erkan: İngiliz Savaş Muhabirinin Çanakkale Savaşı İtirafı, *BİDDER Sosyal Bilimler Dergisi*, I. Cilt, 3. Sayı, ss. 59-68.

Hanham, H. J.: *The Sale of Honours in Late Victorian England*, (=Victorian Studies, Vol. 3, No. 3), Mar. 1960, pp. 277-289.

Horwill, Herbert W.: *The Nonconformist Conscience and the Transvaal War*, (=The Advocate of Peace (1894-1920), Vol. 63, No.3), March 1901, pp. 63-64.

Keleşyılmaz, Vaheed: Çanakkale Muhârebeleri Hakkında Bir Rapor ve Bir Değerlendirme, (=Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, Sayı: 43, Cilt: XV), (Mart 1999), s. 102-107.

Langer, William L.: *The Recent Books on the History of the Near East*, (=The Journal of Modern History, Vol. 1, No. 3), Sep., 1929, pp. 420-441.

Larsson, Marina: Restoring the Spirit: *The Rehabilitation of Disabled Soldiers in Australia after the Great War*, *Health and History*, Vol. 6, No.2, Military Medicine (2004), pp. 45-59.

Letter, A. W.: *Bazley to John Treloar*, 7 February 1927, 12/3/47, Australian War Memorial 93.

Levi, Margaret: The Institution of Conscription, *Social Science History*, Vol. 20, No. 1 (Spring, 1996), pp. 133-167.

Long, Gavin: The Plan for an Official History of Australia's Part in the War, *Military Affairs*, Vol. 8, No. 2 (Summer, 1944), pp. 95-100.

Low, Alfred D.: *The Soviet Hungarian Republic and the Paris Peace Conference*, (=Transactions of the American Philosophical Society, New Series, Vol. 53, No. 10) (1963), pp.1-91.

MacLeod, Jenny: Gelibolu'nun Öteki Yüzü, Çeviren: Sinem Hocaoglu, Güncel Yayıncılık, İstanbul 2005.

Margoliouth, D. S.: *Quatre Siècles d'Histoire Marocaine au Sahara de 1504-1902*, (=The English Historical Review, Vol.39, No.153) (Jan. 1924), pp. 122-124.

McGill, Barry: *Conflict of Interest: English Experience 1782-1914*, (=The Western Political Quarterly, Vol. 12, No. 3), Sep. 1959, pp. 808-827.

Moorehead, Alan: Çanakkale Geçilmez, Çeviren: Günay Salman, Milliyet Yayınları, İstanbul 1972.

Oglander, C. F. Aspinall: *Büyük Harbin Tarihi Çanakkale Gelibolu Askerî Harekâtı (Seferin Başlangıcından 1915 Mayısına Kadar)*, I. Cilt, Yayına Hazırlayan: Metin Martı, 2. Baskı, İstanbul 2005.

Operation In The Dardanelles. The Difficulties of the Medical Service, (=The British Medical Journal, Vol. 2, No. 2856), (Sep. 25, 1915), pp. 482-483.

Sait, E. M.: Record of Political Events, *Political Science Quarterly*, Vol. 30, No. 4 (Dec., 1915), pp. 701-736.

Schmitt, Bernadotte E.: The First World War, 1914-1918, *Proceedings of the American Philosophical Society*, Vol. 103, No. 3 (Jun. 15, 1959), pp. 321-331.

Smith, Philippa Mein: *Reconsidering Gallipoli*, (=Journal of British Studies, Vol. 45, No. 2), (April 2006), pp. 458-500.

Steinen, Karl von den: *The Harmless Papers: Granville, Gladstone, and the Censorship of the Madagascar Blue Books of 1884*, (=Victorian Studies, Vol. 14, No. 2), December 1970, pp. 165-176.

Sürmeli, Serpil: İngiliz Savaş Muhabiri Ellis Ashmead Bartlett'in Gözüyle Çanakkale Seferi Başarısızlığı ve Gelibolu'da Sıradışı Mücadelesi, *Atatürk Dergisi*, V. Cilt, 1. Sayı, Ocak 2006, ss. 81-100.

Şevket Süreyya Aydemir, *Tek Adam, Mustafa Kemal, I. Cilt, 1881-1919*, İstanbul 1976.

The Geographical Journal, Vol. 36, No.2 (Aug., 1910), pp. 211-213.

Travers, T. H. E.: *Command and Leadership Styles in the British Army: The 1915 Gallipoli Model*, (=Journal of Contemporary History, Vol. 29, No. 3) (Jul., 1994), pp. 403-442.

Tuncoku, Mete: *Anzakların Kaleminden Mehmetçik*, Ankara 1997.

Tuncoku, Mete: Çanakkale 1915 Buzdağının Altı, Ankara 2002.

Turan, Mustafa: *18 Mart Çanakkale Zaferi ve Türk İstiklâl Harbi*, Türk Tarihçiliği ve Prof. Dr. Aydın Taneri Armağanı, Ankara 1998, ss. 96-111.

Yazman, Mehmet Şevki: *Bir Subayın Kaleminden Türk Çanakkale Cephaneniz Yoksa Süngünüz Var*, Yayına Hazırlayan: Tuncay Yılmaz, 1. Baskı, Yeditepe Yay., İstanbul 2008.

